

РЕЦЕНЗІЇ

**Котляр М.Ф.
Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. – К.: Наш час,
2010. – 280 с.**

Війни та військова справа відігравали в житті середньовічних соціумів винятково важливу роль, котра не обмежувалася простою потребою в самозахисті чи, навпаки, завоюванні інших. Достатньо нагадати, що належність до панівних військових верств на той час визначалася саме за родом занять, із-поміж яких ратне визнавалося за найбільш елітарне й престижне. Воно гарантувало значні права та привілеї практично в усіх галузях громадського побуту, одночасно вимагаючи слідування певному способу життя, соціокультурним установкам, що відбивали наріжні цінності й засади властиві представникам військової культури.

Саме військовому аспекту життя східнослов'янського середньовічного суспільства присвячена нова книга «Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі», яка побачила нещодавно світ у київському видавництві «Наш час» в серії «Українська мілітарна історія», котра була заснована у 2009 р. Її автор – видатний вітчизняний фахівець із давньоруської історії, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, лауреат державної премії за 2001 р., Микола Федорович Котляр.

Звертаючись у «Вступі» до читачів, дослідник зазначає, що «завдання книжки – показати, як уявляли військову справу і мистецтво ведення війни давньоруські літописці й літератори часів удільної роздробленості. Крізь призму бачення давніми книжниками картина давньоруського воєнного мистецтва далеко не у всіх випадках (гадаємо, у переважній їх більшості) відповідала реальній». Ось чому в книжці начебто не так багато уваги «приділено реаліям тогочасної війни: зброї й захисному спорядженню, фортифікаціям міст і замків, технічним засобам, що їх застосовували під час штурму і оборони» (с.14). Власне, у такій формі М.Ф.Котляр задекларував головну наукову мету свого видання, якій неможливо відмовити в оригінальності. Адже спробувати відтворити складні військові процеси доби середньовіччя крізь рецепцію їх сучасників і навіть менталітет учасників є надзвичайно складною справою. Тому для його досягнення автор використовував переважно повідомлення з наявних писемних джерел – давньоруських літописів та західноєвропейських хронік. Саме літописи

(Київський та Галицько-Волинський, уточнений особисто автором, книги в гарному українському виданні 2002 р. (рос. 2005 р.), доповнені багатьма мініатюрами Радзивілівського літопису та Симонівсько-Худівського рукопису 1270-х рр.), як зауважує сам дослідник, «найбільш близькі йому за характером наукових занять» (с.14). Тепер залишається лише простежити, наскільки автору вдалося послідовно реалізувати поставлене перед собою завдання.

При цьому слід відразу вказати, що за структурою рецензована книга складається з окремих нарисів, які охоплюють основні питання означеної в її заголовку проблеми. Така форма викладу матеріалу мотивується нерівномірністю джерельних повідомлень, які в деяких випадках містять інформацію по одному з аспектів досліджуваного питання. Крім того, і сам автор відверто говорить про присутність у цьому виданні власних наукових уподобань, внаслідок чого він віддавав «переваги одним проблемам перед іншими» (с.14).

У першій частині книги, яка називається «Війна» (с.16–42), міститься три розділи, в котрих на значному літописному матеріалі розглядаються моменти, пов'язані з «битвою», «воїнською звитягою і славою» та фактами «проведення дипломатії під воєнним тиском» однієї з ворогуючих сторін. Чимало уваги М.Ф.Котляр відводить розгляду такої складової давньоруської війни, як битва. За його характеристикою, остання «була граничним і основним втіленням війни – її самою сутністю, концентрацією й вищою точкою, коли напруження сил сторін досягало межі. Так описують битви давньоруські джерела. Якщо виходити з їхніх свідчень, для вітчизняних книжників не мала принципового значення та обставина, ким був противник, – руський князь чи іноземний государ» (с.15). При аналізі суті битви автор звертає увагу на такі її структурні складові: похід руських військ; розташування військових частин і підрозділів на бойовищі у таборах або станах; умови ведення бою (у місті чи лісовій місцевості); перебіг битви; застосування протиборчими сторонами в ході бойових дій різних «воєнних хитроців»; завдання втрат противнику і примушення його до втечі з поля бою; захоплення ворожих воїнів у полон; коротка загальна оцінка битви у наявних писемних джерелах.

«Описуючи, звичайно барвисто й емоційно, воєнні дії, – як відзначає далі автор, – літописи та інші пам'ятки давньоруського письменства захоплюються мужністю і звитягою руських дружинників і воїнів, їхніх воєначальників, головним чином, князів, проголошуючи їм славу. Книжники віддають належне також доблесті та стійкості ворогів. Основна увага письменників зосереджена на звитязі й воїнському вмінні князів, що очолювали дружини і військо» (с.29). Зокрема, дослідник описує воїнську звитягу і славу руських князів (наводяться цікаві приклади, пов'язані з Ізяславом Мстиславичем, Романом Мстиславичем та Данилом Романовичем) та хоробрість ратників (героїчна смерть синів тисяцького Андрія та Лаврентія), що досягають «слави» як суспільного визнання.

Водночас М.Ф.Котляр слушно наголошує, що «війна або загроза війни були дійовим засобом проведення зовнішньої і внутрішньої політики на Русі доби удільної роздробленості. Літописи сповнені свідомством того, як встановлювалися мирні відносини і укладалися угоди внаслідок воєнних дій. Та найчастіше, як показує автор, «мирні договори підписувалися під воєнним тиском однієї зі сторін – чи то завдяки її перемозі, чи то через небезпеку її вторгнення. Угоди укладалися внаслідок битви, нападу однієї зі сторін на іншу або при небезпеці такого нападу» (с.40). Угода визначала подальшу можливість існування миру.

Друга частина дослідження має назву «Військо» (с.43–102) і складається з чотирьох розділів. У першому з них автор особливо акцентує увагу на тому, що «далеко не завжди князь перебував на чолі свого війська або дружини. Часто, особливо з настанням XIII ст., військом керували воеводи. До того ж деякі князі (наприклад, Ярослав Володимирович у другій половині XII ст. або Володимир Василькович в останній третині XIII ст.) воліли залишатися вдома, посилаючи з військом вірних і досвідчених воевод» (с.43). Поряд із тим М.Ф.Котляр знаходить і наочні приклади, коли князі самі вирушали у далекі походи на чолі власного війська. Так, серед них називаються Данило Романович та його старший син Лев Данилович.

У наступних трьох розділах дослідник говорить про те, що давньоруське військо було неоднорідним за складом. Для участі у великих походах і битвах об'єднувалися всі наявні у князів військові сили: власні дружинники, загопи бояр, міське і сільське ополчення. Тоді у бойових зіткненнях між князями або для боротьби проти степових кочівників використовувалися підрозділи лише дружини. «У XI–XIII ст. київські князі, – вказує автор, – постійно залучають до своїх походів і битв степових союзників – чорних клобуків. Вони також використовували найманців: спочатку варягів і печенігів, а в описуваний у моїй книжці час (XII–XIII ст.) – половців, угрів, поляків та ін. У ролі найманців із кінця XI ст. особливо часто виступали степові вороги Русі – половці» (с.54). Однак руські князі використовували як найманців у другій половині XII–XIII ст. не лише половців. Серед останніх згадуються і власні контингенти, що формувалися, «насамперед дунайська вольниця, що її називали бродниками і берладниками» (с.74). Виходячи з організаційної структури війська Давньої Русі, дослідник аналітично розглядає бойові та похідні порядки галицького і волинського війська в XII–XIII ст., подає структурний поділ руського війська, розкриває динаміку розвитку руського бойового порядку, ешелонований та похідний порядок військових підрозділів, принципи комбінування «стрільців» і «оружників», а також шиккування руських полків на полі бою.

У третій частині, «Озброєння» (с.103–128), на основі численних літописних згадок детально описується й наочно (за допомоги численних експонатів та відповідних реконструкцій) демонструється характерне озброєння тих часів. У першому розділі головна увага звертається на види зброї ближнього і дальнього бою: мечі, шаблі, сокири, списи, сулиці, самостріли-арбалети, стріли. Не менш наочно у другому розділі репрезентоване й захисне

спорядження руських воїнів: шоломи, щити, захисні обладунки тощо. Сам автор говорить, що «давньоруські писемні джерела (майже виключно літописи) дають змогу скласти уявлення про увесь набір давньоруської зброї й захисних засобів, що належать воїнам різного суспільного стану: князів, бояр, дружинників, важкої і легкої кінноти, регулярної піхоти й народного ополчення. Матеріальні джерела (що здебільшого містять оригінальні відомості про зброю і захисні обладунки) підкріплюють і поглиблюють свідчення писемних пам'яток. Усі вони малюють, здається, картину, максимально можливої для свого часу повноти» (с.103).

У трьох розділах четвертої частини «Стратегія оборони галицькими і волинськими князями державних рубежів в XII–XIII ст.» (с.129–171) дослідник проаналізував на багатій джерельній базі стратегію оборони окремих руських земель. Для цього М.Ф.Котляру, ґрунтуючись на відповідних літописних повідомленнях, вдалося чітко визначити кордони Галицького і Волинського князівств, а саме: Південно-Західний рубіж, кордон Галицької землі з Київською та Волинською у другій половині XII ст.; рубежі Волині. Відомо, що на усіх цих оборонних рубежах згодом постали системи укріплень Галицько-Волинської Русі в XIII ст., розвиток та удосконалення яких детально аналізується в книзі. Крім того, у книзі подається типологічна градація конкретних міських і фортечних укріплень: град, брама, вали, мости, дитинець, острог, гострокіл, стіни і заборолла, башти тощо. Такий підхід дозволив досліднику синтетично охарактеризувати принципи будівництва давньоруських оборонних укріплень.

Найбільша за обсягом (6 розділів!) п'ята частина книги, яку автор назвав «Противник» (с.172–256), присвячена характеристиці ворогів Давньої Русі: половців, угрів, поляків, ятвягів і литовців, монголо-татар тощо. У книзі (на широкій джерельній базі) розглядаються причини появи половців у Причорномор'ї, характеризується їх суспільний устрій, описується боротьба руських князів проти кочівників у другій половині XI – початку XIII ст.; характеризуються половці як союзники руських князів, детально аналізується укладення союзу руських князів із половцями перед битвою на Калці в 1223 р., висвітлюється вигнання половців монголо-татарами з Причорноморських степів. Іншим ворогом були угри, які вели затягу боротьбу за землі Галичини та Волині у кінці XI – першій половині XIII ст. Дослідник об'єктивно розглянув угорську політику князів Мстислава Удатного та Данила Романовича у 1220–1240-х рр.

Багато уваги автор приділив русько-польським війнам XI–XIII ст. Особливо докладно він охарактеризував це протистояння в часи боротьби Данила і Василька Романовичів за галицьку «отчину» (1230–1240-ві рр.). Поза увагою дослідника не залишилися й Литовське князівство та племена ятвягів, з якими руські князі вели боротьбу на північних кордонах своїх земель. Наприкінці цієї частини видання подається розповідь про появу монголо-татар на історичній сцені та ключові епізоди їх збройного протистояння з князівствами Південної та Південно-Західної Русі: битва на Калці, «Батійв погром», розгром Північно-Східної Русі, штурм Києва, вторгнення

монголів у землі Галицько-Волинської Русі. Характеризуючи спробу останньої звільнитися з-під влади Золотої Орди, М.Ф.Котляр наочно подає опис війни Данила і Василька з темником Куремсою, розкриває причини і наслідки приходу війська Бурундая та русько-монгольські стосунки після смерті старшого з Романовичів.

У шостій частині, «Облога і захист міст і фортець на Русі» (с.257–276), яка складається з двох розділів, автор подає коротеньку передісторію вживання знарядь облоги і оборони міст та фортець на землях Давньої Русі. Згодом для здобуття і захисту оборонних укріплень руські війська почали використовувати металеві машини – «пороки», великі коловоротні самостріли і штурмові драбини тощо. Всі вони сприяли захопленню міст і замків шляхом «облежання». Серед інших видів захоплення оборонних укріплень автор висвітлює «із'езд», «взяття на щит» та прямий їх штурм.

Наприкінці видання дослідник, подаючи узагальнюючий висновок, пише, що «спробував створити емоційну і, у міру сил, захопливу картину війн, походів, битв та ін.». Як було сказано на початку книжки, автор намагався виходити з бачення проблеми давньоруськими книжниками. Звідси і гадані суперечності в тексті: книжники осівають своїх героїв, захоплюються ними, а автору «доводиться прагнути об'єктивності, якої не просто було додержуватися, особливо при обраній мною манері щедрого цитування джерел» (с.278).

Загалом потрібно сказати, що книга написана живою популярною мовою, містить багато цікавих ілюстрацій, які, безумовно, зацікавлять читачів. Книга розрахована у першу чергу на істориків та археологів, а також на студентів і всіх тих, хто цікавиться середньовічною військовою історією східних слов'ян. Ця книга, що є новим доробком в історії військового мистецтва, очевидно, прислужиться для гартування нових поколінь дослідників та різнобічних спеціалістів.

О.Д.Огуй (Чернівці), А.В.Федорук (Чернівці)